

INLEIDING

MIDDEN-EUROPA, DE HONDENMANNEN EN DE EIKENWOUDEN VAN BEREHOVE

De middeleeuwse schrijvers die manuscripten illustreerden, voegden in de marges van de bladzijden vaak schetsjes toe, soms om de lezer te prikkelen, soms om hun eigen verveling even te doorbreken. Ze tekenden dan kronkelende ranken, bloemen, boerderijdieren en gewone mensen, maar vaak voegden ze ook fabeldieren toe. Dat konden eenhoorns en zeemeerminnen zijn, maar vaak ook monsters en monstruositeiten: vuurspuwende draken, met mos begroeide wildemannen, mensachtigen zonder hoofd met het gezicht in hun borst. Een geliefd wezen was de ‘hondenman’ of *cynocephalus*, die een mensenlichaam had maar met een hondenkop. Ze waren sociaal, net als mensen, maar konden alleen blaffen en werden dan ook vaak gebarend en wijzend afgebeeld.

De hondenmannen waren als begrip overgenomen uit de klassieke literatuur en aangenomen werd dat het echte wezens waren, die woonden aan de rand van de beschaving, net zoals ze de randen van de bladzijden innamen. Vroegchristelijke geleerden debatteerden over de verhouding tussen hun hondse en hun menselijke eigenschappen; als ze meer menselijk waren, dan volgde daaruit dat ze een ziel hadden en bekeerd dienden te worden. Maar de hondenmannen waren ongrijpbaar, bleven altijd net buiten het bereik van de missionarissen en van de legertjes

christelijke koningen. Maar de verhalen over wat die hondenmannen daar net direct achter de horizon uitvoerden, bleven maar komen: priesters vermoorden, gevangenen opeten en omgang hebben met amazones, vrouwelijke strijders met lange nagels. Geen harige hondenman is ooit gevangen, maar met ongelovigen was het maar beter aan de veilige kant te blijven. Een negende-eeuws verhaal vertelt ons over een missionaris in het huidige Oostenrijk die bezoekende heidense hoofdmannen een plaats weigerde aan zijn tafel en in plaats daarvan de borden op de vloer zette.¹

Terwijl het tij van de godsdienstbekering naar het oosten trok en heidense volkeren tot christelijke naties werden gemaakt, werden de hondenmannen helemaal uit Europa verdreven en gedwongen zich op te houden aan de rand van de wereld. Op de late dertiende-eeuwse *Mappa Mundi*, de kaart van de wereld in de kathedraal van Hereford, Engeland, staat een groep hondenmannen die in het uiterste oosten door een engel uit de Hof van Eden worden verdreven. Een tweede groep is afgebeeld in de daaropvolgende ballingschap, gebarend naar een kaap ver in het noorden. Ze delen de rand van de wereld met holbewoners of troglodieten, mensen zonder hoofd en eenbenigen of *monopoden*, die op hun rug in de schaduw van hun ene voet slapen. Maar, zo blijkt, de verbanning van de hondenmannen naar het afgelegen noorden zou niet permanent zijn. Al in de tijd waarin de monniken van Hereford hun wereldkaart tekenden, waren de hondenmannen teruggekeerd naar het Europese vasteland, maar in een nieuwe, vreselijker vorm. En deze keer waren zij echt.

De westgrens van Midden-Europa valt min of meer samen met de Rijn, die de Noordzee verbindt met de Alpen, maar in het oosten ligt geen duidelijke natuurlijke grens. De Karpaten, het gebergte dat ten noordoosten van Wenen in hedendaags Slowakije begint, krommen zich om Hongarije en Transsylvanië en vormen zo een grens in het zuidoosten. Maar verder naar het noorden ligt slechts open land. Het noorden is plat, deze Europese vlakte bestrijkt meer dan drieduizend kilometer van de Lage Landen tot de Russische Oeral. Aan de zuidrand gaat de Europese vlakte over in de steppen of, zoals het ooit bekend was, in de 'Wilde Vlakte' die zich uitstrekt over het huidige Oekraïne en Centraal-Azië.

En over deze Wilde Vlakte kwamen in 1241 vanuit Centraal-Azië de hondenmannen aanstormen en verwoestten Polen en Hongarije. Ze

noemden zich Mongolen (uit het huidige Mongolië) en Tataren (een Turkssprekend volk uit een gebied ten noorden van Mongolië) en de tweede naam verried (zo dacht men) dat ze oorspronkelijk uit Tartarus kwamen, de klassieke naam van de peilloze diepte van de hel. Hun leider was natuurlijk een hond, want hij was bekend als *kan*, een naam die duidelijk was afgeleid van het Latijnse woord voor hond, *canis*. Het gedrag van de Mongolen bevestigde dit verband aangezien ze, zoals een Franse getuige verhaalde, 'de lichamen van hun slachtoffers opaten, alsof het brood was'. De schrijvers van toentertijd die dit alles geloofden, schreven dan ook vol vertrouwen dat de Mongolen de hondenmannen van de Oudheid waren en behoorden tot het volk van Gog en Magog, die Alexander de Grote ooit in de Kaukasus achter een muur had opgesloten, samen met allerlei reuzen, misdadige volkeren en de smerigste mensen, die muizen en luizen aten. Iets of iemand had ze eruit gelaten, dat was duidelijk.²

De Mongolen waren de hondenmannen van Tartarus of, volgens een andere beschrijving, de hellehonden. Hoewel het Mongool-Tataarse Rijk al gauw weer uiteenviel, bleef een van de opvolgerstaten ermee verbonden. Vanaf de vijftiende eeuw lanceerden Tataarse kans vanaf de Krim invallen in de christelijke staten in het westen. Ze waren uit op buit in de vorm van slaafgemaakten, en dan vooral jonge, die ze in de havenstad Kaffa (nu Feodosija) op het schiereiland verkochten met een nieuwe levensbestemming als concubine of eunuch. Eeuwenlang herhaalden de volkeren die rond de Karpaten woonden in hun folklore de verdorvenheden van de 'hondensnuit-Tataren' en combineerden die met andere verhalen over duivels en demonen. In Hongaarse verhalen was de associatie van Tataren met hondenmannen zo totaal dat zelden naar Tataren verwezen werd zonder de toevoeging 'hondenkop'.³

Maar het waren niet alleen de Tataren waarvan aangenomen werd dat het hondenmannen waren. Vanuit Anatolië, het huidige Turkse vasteland, vielen de Ottomaanse Turken aan het einde van de veertiende en in de vijftiende eeuw het Balkanschiereiland binnen en veroverden in 1453 Constantinopel (het huidige Istanbul). Nog geen eeuw later bezetten ze Midden-Hongarije en deden ze invallen diep in de omliggende landen. Het is niet erg verrassend dat de Turken 'agenten van Satan' werden genoemd, met een onlesbare dorst naar bloed. Westerse schrijvers beschuldigden de Turken van allerlei buitenissigheden, waaronder bestialiteit en seksuele omgang met vissen, maar van begin af aan werden ook zij in

verband gebracht met hondenmannen. Volgens de protestantse hervormer Maarten Luther huwden de Turken met honden en kwamen uit deze gemeenschap hybriden voort. Aangezien van de profeet Mohammed ook gezegd werd dat hij een hond was en hij wel werd afgebeeld met een hondenkop, was het niet onzinnig om alle moslims als potentiële hondenmannen te beschouwen.⁴

De geschiedenis van de hondenmannen geeft de lastige situatie weer waarin Midden-Europa zich bevond. De hondenmannen, reëel of ingebeeld, zijn roofzuchtig en invasie is een terugkerend thema in de geschiedenis van Midden-Europa. De lijst zogeheten veroveraars begint met de Goten en de Hunnen in de vierde eeuw, vervolgt met Avaren, Slaven en Hongaren in de zevende en negende eeuw en daarna met Mongolen en Ottomaanse Turken in de late Middeleeuwen. Na 1500 wordt het beeld complexer, aangezien indringers nu van alle kanten komen: de Fransen vanuit het westen, de Zweden vanuit het noorden en de Russen vanuit het noordoosten. Van hen waren de Russen het vasthoudendst: aan het einde van de achttiende eeuw drongen ze Midden-Europa binnen en bezetten na 1945 daarvan het grootste deel.

Maar Midden-Europa heeft nooit slechts de passieve slachtofferrol vervuld. Zijn koninkrijken en keizerrijken zijn net zo roofzuchtig geweest en hebben hun grondgebied veroverd ten koste van hun burens. Conflicten die in de regio ontstonden, verspreidden zich ook vaak naar daarbuiten. De Dertigjarige Oorlog die tussen 1618 en 1648 werd uitgevochten, overspoelde bijna het hele continent, met daarbuiten bijkomende gevechten in Afrika, de Caraïben en zelfs op het afgelegen Taiwan. De bezetting van Oostenrijks Silezië in 1740 door Frederik de Grote van Pruisen leidde tot meer dan twee decennia van oorlog voeren, waarbij Groot-Brittannië en Frankrijk betrokken raakten en die tijdens de Zevenjarige Oorlog (1756-1763) deels werd uitgevochten in Noord-Amerika en op het Indiase subcontinent. De Duitse eenwording werd in 1871 slechts mogelijk nadat de Pruisische politicus Otto von Bismarck kort daarvoor Frankrijk had verslagen en Parijs bezet. In de twintigste eeuw was Midden-Europa de plek waar twee wereldoorlogen begonnen en in de eenentwintigste eeuw de streek waarin de meest verwoestende oorlog zich afspeelde die in meer dan zeventig jaar in Europa werd uitgevochten.

Midden-Europa is vaak gekenmerkt door wat het niet is. De oudste definitie van Midden-Europa werd ingegeven door de Napoleontische

Oorlogen. De *Statistischer Umriss der sämtlichen europäischen Staaten* (Statistische schets van alle Europese staten) van Georg Hassel was compromisloos exact: Midden-Europa was Frankrijk noch Rusland, waarmee alleen de landen overbleven van de Duitse vorsten die Napoleon aan de macht had gelaten, Pruisen en Oostenrijk. Het lag in het midden van Europa, niet alleen geografisch, maar ook politiek, en de bevrijding van Europa van de tweezijdige bedreiging van Franse en Russische tirannie rustte op zijn overleven. Het inzicht dat Midden-Europa in het midden van Europa lag, werd de hele negentiende eeuw door volgehouden in aardrijkskundige boeken en reisgidsen, hoewel ter bevordering van de verkoop uitgeverij van gidsen voor de regio daarin ook excursies opnamen naar Londen en Parijs.

Politieke grenzen veranderen en met iedere wijziging veranderde ook het idee van Midden-Europa. Duitsland maakte er altijd deel van uit, maar of dat ook gold voor de andere Midden-Europese landen was afhankelijk van wie het schreef, wanneer en waar. Dus af en toe hoorde België er ook bij, evenals de Elzas en Lotharingen, en of Polen er al dan niet toe behoorde, hing ervan af of de staat op dat moment werkelijk bestond. Tot de Tweede Wereldoorlog wisten Duitse aardrijkskundigen en historici maar al te goed waar de regio lag. Maar hun beschrijvingen waren vaak een voorwendsel voor Duitsland om de staten aan zijn oostgrens op te rollen, commercieel dan wel politiek, op de dubieuze grond dat ze cultureel altijd al Duits waren geweest of goederen produceerden die bijzonder nuttig waren voor de Duitse economie. Na 1945 raakte de term 'Midden-Europa' in onbruik, aangezien Europa in het midden werd verdeeld tussen Oost- en West-Europa. Na de val van het communisme hebben historici en politieke wetenschappers vaak naar het oude Oost-Europa verwezen als oostelijk Midden-Europa, maar legden zelden uit waar westelijk Midden-Europa dan lag.

Deze geschiedenis van Midden-Europa is uniek omdat hierin de twee helften van de regio zijn gecombineerd, terwijl historici ze gewoonlijk apart behandelen als Duitsland en oostelijk Midden-Europa, terwijl Oostenrijk soms tot de ene, dan weer tot de andere regio wordt gerekend. Niet nationale geschiedenissen worden hierin op de voorgrond gezet, maar de grotendeels vergeten verhalen van het verleden, van koninkrijken en hertogdommen die ooit groot waren, maar waarvan de herinnering is verdronken door geschiedenissen die de natiestaat als uitgangspunt hebben genomen. Dit boek gaat ruwweg over het gebied dat

nu het huidige Duitsland, Polen, Hongarije, Oostenrijk, Slovenië en het westen van Roemenië of Transsylvanië beslaat, maar het bereik is net zo fluïde als de historische delen van Midden-Europa en dringt af en toe ook door in het territoire van hedendaags Oekraïne, Kroatië, Zwitserland en de Baltische staten.

Dit boek wil een algemeen overzicht zijn van de geschiedenis van Midden-Europa, maar heeft daarnaast nog een doel: het verkennen van wat Midden-Europa onderscheidt en laten zien dat het meer is dan eeuwig betwist gebied. De Midden-Europese geschiedenis heeft veel gemeen met de West-Europese. De twee regio's deelden dezelfde middeleeuwse beschaving. Net als Engeland en Frankrijk hadden de koninkrijken en hertogdommen in het midden van Europa hun kastelen en ridders, katholieke kerken en kloosters, bloeiende steden en rijke kooplieden. Ook Midden-Europa beleefde de herontdekking van de klassieke wetenschap die Renaissance wordt genoemd, de godsdienststrijd tijdens de Reformatie, de groei van imperia, de Verlichting, Romantiek, modern nationalisme, industrialisatie en twee wereldoorlogen.

Maar Midden-Europa omhelsde deze grote bewegingen vaak anders door er een speciale draai of een onverwachte intensiteit aan te geven. Genoemde ridders waren ook kolonisatoren, die nieuwe gebieden oververden om zich er te vestigen en dorpen en steden stichtten in het dunbevolkte oostelijke deel van de regio. In middeleeuws Midden-Europa vestigden edelen, stedelingen en dorpelingen in veel grotere mate dan in West-Europa parlementen, volksvergaderingen en onafhankelijke gemeenschappen. De Renaissance van Midden-Europa werd beïnvloed door wat er in Italië gebeurde, maar werd ook doordrenkt van een diepe spiritualiteit en zorg om de dood en verlossing. De protestantse Reformatie daar gaf aanleiding tot het ontstaan van een bonte mengeling van sektes en denominaties die tot in de zeventiende eeuw bleven bestaan in een sfeer van relatieve tolerantie. In tegenstelling tot wat er gebeurde in Frankrijk, Spanje en Engeland werden mensen in het grootste deel van Midden-Europa niet op de brandstapel gezet vanwege hun geloof.

Ook de omstandigheden op het platteland verschilden. In heel Europa bestond het grootste deel van de bevolking uit kleine boeren, die in ruil voor het gebruik van het land pacht betaalden aan hun heren, soms in de vorm van arbeid. Maar in een groot deel van Midden-Europa, en vooral in het oostelijke deel ervan, waren de eisen van de landeigenaren veel zwaarder en dwongen ze de boeren een of meer dagen per week op

hun landerijen te werken. Bovendien waren veel boeren in het oosten van Midden-Europa gebonden aan de grond in de zin dat ze hun dorpen niet konden verlaten om aan hun heren te ontsnappen. In een groot deel van Midden-Europa bestond tot in de negentiende eeuw een soort horigheid, die in West-Europa grotendeels ontbrak.

De moderne staat is geboren in Midden-Europa, waar bureaucratie eerst samenviel met het begin van de Verlichting. Dus terwijl de Verlichting er in Engeland, Frankrijk en Noord-Amerika toe neigde de individuele vrijheid te bevorderen, stelde ze in Midden-Europa de staat en het recht te regeren per decreet voorop. En terwijl staten in West-Europa imperia buiten Europa bouwden, lijfden Midden-Europese rijken de regio in, wat leidde tot een strijd om hegemonie die werd uitgevochten tussen de Oostenrijkse Habsburgers, Rusland en Pruisen, dat de kern werd van het Duitse Rijk. Aan het einde van de achttiende eeuw verdeelden de rijken onderling Polen en Litouwen. Daarna gingen ze de strijd aan om elkaar in de Eerste Wereldoorlog te vernietigen. De vermenging van nationalisme en de pseudowetenschap van de raciale biologie in de twintigste eeuw stimuleerde de vernietiging nog verder, wat leidde tot pogingen hele volkeren uit te roeien.

De historische ervaring van Midden-Europa verschilt van die van West-Europa. De grote lijnen lijken voor een groot deel dat wat er in West-Europa gebeurde te volgen, maar bij nauwkeuriger onderzoek blijkt dat ze scherper getrokken worden of een andere kwaliteit hebben, alsof je ze in een vertekende spiegel ziet. Ook talen zorgen ervoor dat Midden-Europa anders lijkt. De verzonnen Lorelei Lee, de verteller in Anita Loos' roman *Gentlemen Prefer Blondes* (1925), bracht in de jaren twintig een bezoek aan Midden-Europa. Midden-Europa is, zoals ze uitlegt, 'waar ze andere soorten talen spreken, die we niet verstaan, behalve Frans'. (In de filmversie uit 1953, met in de hoofdrol Marilyn Monroe, is deze opmerking, met de – bewuste – verschrijving 'landguages', weggelaten.) Taal markeert Midden-Europa als moeilijk. Duits kan voor een bezoeker wel eens moeilijk te volgen zijn vanwege de gewoonte om de luisteraar tot aan het einde van de zin in het ongewisse te laten over het relevante werkwoord. Maar verder naar het oosten worden de talen onbegrijpelijk, worden ze geschreven met een overvloed aan medeklinkers, rare diakritische tekens en hier en daar zelfs een afwijkend alfabet.

Haal de taal weg of, beter nog, maak haar begrijpelijk en we komen snel in een wereld die, net als Midden-Europa zelf, een mengsel onthult

van overeenkomst en verschil. Dus lezen we in een vijftiende-eeuwse lijst met bezittingen van een adellijke landeigenaar aan de rand van de Karpaten, bij de huidige stad Berehove:

Zijn eikenwouden, hakhoutbossen en boomgaarden, te beginnen bij het Water van het Veer en verder naar de weg langs het Adelaarsnest; dan, zijn eikenwouden bij Klein Kabbelen, Klein Moeras, Rond Meer en Redoute, samen met de visvijver bij Groot Mastage en het bos genaamd Elzenbosje, naast de plaats waar het Grote Uilenmoeras uitkomt in de Zwarte Rivier, en dan naar de weg die voert van het Eendenland naar plaats en weiland genaamd Lang Zand...⁵

Eenmaal in vertaling weergegeven klinken landschap en plaatsnamen als Berehove alsof we ergens op het Franse platteland zijn. Maar Berehove is ook een microkosmos van de veranderingen die gedurende de laatste eeuw in Midden-Europa hebben plaatsgevonden. Berehove, dat voor het eerst in de jaren 1240 wordt vermeld in de nasleep van de Mongool-Tataarse invasie, maakte tot 1918 deel uit van Hongarije. Aan het begin van de twintigste eeuw had de stad een centrum van monumentale neobarokke gebouwen met grootse, ornamentele gevels en met boulevards met bomenrijen tegen een achtergrond van glooiende heuvels bedekt met eiken- en berkenbossen, graanakkers en wijngaarden. Er woonden verschillende volkeren door elkaar: Joodse winkeliers en chassidische rabbi's, zigeunermuzikanten en rondtrekkende Turkse ijsverkopers, maar het grootste deel van de bevolking was Hongaars en Oekraïens.

Na de Eerste Wereldoorlog ging Berehove deel uitmaken van Tsjechoslowakije, was het in 1939 weer even Hongaars, totdat het in 1944 werd bezet door Duitsland. De naziheerschappij had de moord op minstens 3600 Joden uit Berehove en naaste omgeving tot gevolg. Eind 1944 veroverden Sovjettroepen de stad, die kort daarop bij de Sovjet-Unie werd gevoegd. De Sovjets voltooiden de vernietiging van de Joodse cultuur in Berehove door van de grootste synagoge een communistisch 'cultureel centrum' te maken. Om de Hebreeuwse inscripties en de Joodse symbolen aan de buitenkant van het gebouw te verbergen, werd er een dikke laag cement over aangebracht. Wat een van de indrukwekkendste gevels van Berehove was geweest, is nu de lelijkste. En wat het omringende platteland betreft: eerst roofden de Sovjets het leeg, daarna deelden ze het op in collectieve boerderijen.

Met iedere verandering op de kaart veranderde ook Berehoves naam, van Beregszász in Berehovo in Bergsass, weer in Berehovo, en ten slotte in Berehove. Samen met de eikenwouden en elzenbosjes van het omringende platteland ligt Berehove nu in het westen van Oekraïne, en achter de horizon loert een nieuwe generatie hondenmannen, dit keer gewapend met kalasjnikovs. Ze zijn de laatsten in een lange rij indringers en veroveraars die Midden-Europa in de loop van twee millennia zijn binnengevallen en een verse herinnering aan de kwetsbaarheid van zijn beschaving. Wat volgt is het verhaal van Midden-Europa, maar ook een verkenning van de vele kleine plaatsen, zoals Berehove, die zowel tot het midden van Europa behoren als tot de rand ervan.

HET ROMEINSE RIJK, DE HUNNEN EN HET *NIBELUNGENLIED*

De dichter Ovidius was ongelukkig. Keizer Augustus had hem aan het begin van het eerste millennium uit Rome verbannen vanwege een niet nader gespecificeerde misdaad. Ovidius hield vol dat het allemaal op een misverstand berustte. Niettemin werd hij naar de Romeinse grensplaats Tomis gestuurd aan de Zwarte Zee, het huidige Constanța in Roemenië. Hier klaagde Ovidius over de winterse kou, waardoor wijnkruiken barstten en de inhoud bevroren was tot ijsklontjes, en over de aanvallen op Tomis en het platteland door woeste Sarmatische stammen. Hij beschreef hoe hun ruiters door de Romeinse verdediging hadden weten te dringen, boerderijen plunderden en zonder onderscheid des persoons mensen vermoordden met hun gifpijlen. Meer gewend, zo snikte Ovidius, aan Cupido's pijlen moest hij nu de giftige projectielen van een onbeschaafd volk zien te ontwijken.

Het was pech voor Ovidius dat hij naar een van de onaangenaamste plaatsen aan de Romeinse grens was gestuurd, want verder was de grens in de eerste eeuwen van de Romeinse heerschappij over het algemeen vreedig. Toen het Romeinse Rijk in de tweede eeuw n.C. op zijn grootst was, had het een grens van vijfduizend kilometer lang, waarbinnen een territorium van vijf miljoen vierkante kilometer lag. Meer dan een half miljoen soldaten waren belast met de verdediging en het handhaven van de orde